

הקשרים בין קהילת הבבליים בפסטאט, מצרים לבין הישיבה בארץ-ישראל במחצית הראשונה של המאה הי"א *

אלינוער ברקת

מתעודות הגניזה וממקורות מוסלמים אנחנו לומדים על קיומה של קהילה יהודית ענפה בפסטאט, היא בירת מצרים המוסלמית, במחצית הראשונה של המאה הי"א. בתקופה זאת שלטה במצרים ובארצות שסביבה השושלת הפאטימית, שושלת שיעית במוצאה, סובלנית בהתנהגותה, שנעזרה רבות בנוצרים וביהודים לביסוס הפקידות והמסחר. תחת שלטון הפאטימים שגשגה הקהילה היהודית בפסטאט וגם בערים אחרות במצרים, ומצרים הפכה להיות אבן שואבת ליהודים מארצות אחרות שבהן לא היה השפע מצוי כל-כך, כמו בבל, ששלטה בה השושלת העבאסית, והמגרב שהיה נתון לשלטון הפאטימים, אך שהמצב בו היה לא יציב מאוד.

יצירת הקהילה במצרים

גרעינה של הקהילה היהודית במצרים היה על-פי המסורת ארץ-ישראלי, ובית-כנסת הירושלמיים היה מעיקרו בית-הכנסת היחיד בפסטאט, וכך, באופן טבעי הנובע ממסורת עתיקה, היתה הקהילה היהודית כפופה למרותה של ישיבת ארץ-ישראל ונהגה על-פי מנהגיה. משהתרבו יהודים ממוצא בבלי בפסטאט, נוצרה קהילה נפרדת ויש לשער שצורכיהם המיוחדים, בייחוד מנהגי התפילה השונים שלהם, הביאו לכך שהם הקימו להם בית-כנסת משלהם (תהליך כזה, כנראה, קרה בכל הערים הגדולות במצרים ובארצות אחרות, שבהן התיישבו מהגרים מבבל). נראה כי זמן ממושך נקרא עדיין בית-הכנסת הירושלמי 'בית הכנסת הגדולה' לעומת 'בית הכנסת הקטנה' של הבבליים. כך נוצרו שתי קהילות נפרדות, שלאחר-מכן נקראו 'פְּנִיֶּסֶת אלעראקיין' (הבבליים) ו'פְּנִיֶּסֶת אלשאמיין' (הירושלמיים).

באופן טבעי פנתה כל קהילה אל המרכז שלה בבעיות הלכתיות ומשפטיות. יש לנו די עדויות לכך שהתקיימו מצד אחד אחדות בסיסית ושיתוף-פעולה בין שתי הקהילות ואילו מהצד האחר התנהלו מאבקים חריפים בין שתיהן, כשהן מייצגות את שני מוקדי-הכוח של העולם היהודי דאז: ההנהגה בכבל (ראש הגולה ושתי הישיבות, סורא ופומבדיתא) וההנהגה בארץ-ישראל (ישיבת ארץ-ישראל).

שתי ההנהגות ניסו כל אחת להרחיב את תחום השפעתה וסמכותה שלה ולבסס הן את שלטונה

* דברים שנאמרו בכנס חוקרים בנושא 'חקר ארץ-ישראל מתקופת המשנה והתלמוד ועד הכיבוש העות'מאני; קשרי כלכלה, תנועת אוכלוסייה, עלייה-לרגל'. הכנס התקיים מטעם יד יצחק בן-צבי, המכון לחקר ארץ-ישראל וישובה, בירושלים, בימים 13-14 באפריל 1981.

בעולם היהודי הן את קיומה החומרי, שהיה מותנה כנדבות, תרומות ותשלומים, ששלחו אליהן הקהילות השונות. המאבק בין שני מוקדי-הכוח הללו החל, למעשה, משעה שהתכנסו הישיבות כבכל בתקופת התלמוד, ונמשך מאז לאורך כל התקופה, לעתים ברגיעה יחסית ולעתים בהתפרצויות וכמאבקים חריפים כמו מחלוקת הלוח הידועה במאה העשירית.¹ קהילה עשירה כמו קהילת פסטאט היתה מקורה-הכנסה נכבד ביותר ואפשר אפוא להבין את המאבקים שניהלו ישיבות בבל וישיבת ארץ-ישראל על ההשפעה בפסטאט.

בתקופה שבה אנו עוסקים, המחצית הראשונה של המאה הי"א, היה היישוב היהודי בארץ-ישראל מדולדל מאוד עקב קרבות בלתי-פוסקים כמעט שהתנהלו בין גורמים אחדים שביקשו לבסס לעצמם שליטה בלעדית על ארץ-ישראל. גורמים אלה היו בעיקר השושלת הפאטימית שמרכזה היה במצרים; השושלת העבאסית שמרכזה כבגדאד ושממנה נקראה ארץ-ישראל במאה התשיעית, הקרמטים, ארגון צבאי דתי-שיעי קיצוני שנאחו בסוריה ובצפון ארץ-ישראל; בני טיי ובראשם משפחת בני ג'ראח, שבט בדווי שהתיישב כדרומה של ארץ-ישראל והתעצם מאוד, והביזאנטים שתמיד נשאו את עיניהם לכבוש מחדש את ארץ-ישראל שנכבשה מהם בידי המוסלמים במאה השביעית, בשל חשיבותה הדתית.

תלותה של ארץ-ישראל ביהודי מצרים

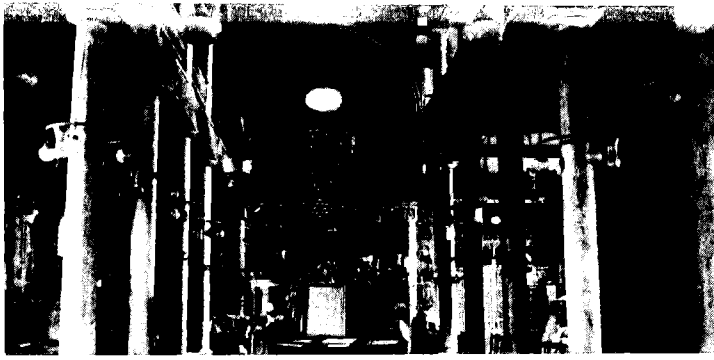
פסטאט, בירת מצרים הפאטימית, שימשה לגבי ארץ-ישראל ובעיקר לגבי היהודים שבה בירת הממלכה והמרכז השלטוני שבו נחתכו עניינים גורליים ליישוב. טבעי היה הדבר ששיינת ארץ-ישראל, שהיתה מדולדלת מבחינה כלכלית וחסרת ביטחון מינימאלי בקיומה היומיומי, בגלל חילופי השלטון התכופים והמלחמות הבלתי-פוסקות, תישא את עיניה לעבר קהילת פסטאט המבוססת, שתמיד היה לה נציג ודובר כחצר הח'ליפה הפאטימי, הן לעזרה כספית והן להתערבות פוליטית. אך ליחסים שבין יהודי פסטאט ובין יהודי ארץ-ישראל היו גם פנים אחרות: הח'ליפה הפאטימי הכיר בגאון, הוא ראש ישיבת ארץ-ישראל, בתורת מייצג בלעדי ויחיד של ענייני היהודים בכל רחבי הממלכה. כלומר, באופן רשמי ייצג הגאון שישב בירושלים גם את יהודי מצרים. יש להניח שראש הישיבה קיבל מינוי רשמי מן הח'ליפה, מינוי שפירט את כל סמכויותיו לגבי היהודים. טיוטת כתב-מינוי כזה נמצאה כגניזה ומאשרת את ההנחה הזאת.² מצב זה יצר תלות הדדית בין שני הצדדים. ישיבת ירושלים היתה הסמכות המשפטית הייצוגית העליונה לגבי מצרים והתערבה בכל ענייני קהילה הפנימיים במצרים, ויחד עם זאת היתה זקוקה לעזרת יהודי מצרים בתחומים רבים. מצב עניינים עדין זה גרם לקיומה של מערכת-יחסים מורכבת ביותר בין קהילת הבבלים לקהילת הירושלמיים בפסטאט, ובין כל אחת מהן לבין ישיבת ארץ-ישראל וישיבות בכל.

באמצעות תעודות הגניזה עלה בידינו להכיר כמה מן האישים הבולטים בין היהודים בפסטאט

1 בשנת 921 עמד בראש ישיבת ארץ-ישראל הגאון מאיר שנוער בכני אהרן. הוא שאף להחזיר עטרת ארץ-ישראל ליושנה בקביעת המועדים, נושא שהיה שנוי במחלוקת בין בבל לארץ-ישראל, מאז המאה השנייה כנראה. מאיר גאון ניצל את העובדה שבתוך ישיבות בבל היו סכסוכים פנימיים, עיבר שיטת חישוב שונה והכריז עליה כמחייבת. רב סעדיה, שעדיין לא היה גאון, יצא נגדו במלחמת חרמה ואיחד סביבו את ישיבות בבל. הסכסוך נמשך שנתיים, עד שבסופו של דבר גברו ישיבות בבל. ראה: ח"י בארנשטיין, 'מחלוקת רב סעדיה גאון וכן מאיר בקביעת שנות ד"א תרפ"ב-תרפ"ד', ספר היוכל לנחום סוקולוב, ורשה תרס"ד, עמ' 58-19; מ' גיל, 'לתולדות גאוני ארץ-ישראל', תרביץ, מד (תשל"ה), עמ' 144-150.

2 Dropsie 354; ש"ד גויטיין, 'ראש ישיבת ארץ-ישראל כראש היהודים כמדינה הפאטימית', ארץ-ישראל, י (תשל"א), עמ' 103.

פנים בית-הכנסת 'אבן-
עזרא' בפסטאט, מבט
לכיוון ארון-הקודש. 'גניזת
קהיר' נמצאה בחדר
הנמצא בקצה היציע של
עזרת-הנשים. (צילום:
מאיר בן דב)

במחצית הראשונה של המאה הי"א וניתן לנו לכרוך באמצעותם את מערכת היחסים המורכבת הזאת.

אלחנן ואביו שמריה ויחסיהם עם הישיבה בארץ-ישראל

אלחנן בן שמריה היה מנהיג קהל הבבליים בפסטאט, כנראה מיד לאחר מות אביו שמריה, בסוף 1011 ועד לשנת מותו כנראה, 1026. על-פי מכתב אחד של חושיאל בן אלחנן מקירואן אל שמריה אביו של אלחנן שלנו, אנחנו יכולים להבין שמשפחתו של אלחנן שלנו היתה ותיקה בפסטאט. הנחה זאת מתחזקת על-ידי תוארו של אלחנן הרשום במכתב לקהילת מליג' (עיר בדלתה של הנילוס במצרים) 'אלחנן ראש הסדר שלכל ישראל בן שמריה אב בית דין שלכל ישראל בן אלחנן הרב הראש'.³ מתואר זה וממכתבים אחרים שנמצאו בגניזה וכן מספרו של הראב"ד, ספר הקבלה שנכתב במאה הי"ב,⁴ ניתן ללמוד כמה עובדות חשובות לגבי אלחנן ואביו שמריה. מוצא המשפחה היה אולי מבבל, ונראה שגם אלחנן וגם אביו למדו בישיבת פומבדיתא אצל רב שרירא גאון. זאת על-פי מכתבים שכתב האיי בנו של רב שרירא גאון, המשבחים את אלחנן ואת אביו שמריה, תלמידי הישיבה וסמוכיה, כלומר אלה שאותם מינתה שיהיו נציגיה במצרים ובמגרב. תואריהם של השניים מהווים בעיה נפרדת כאשר לסמכויותיהם הקהילתיות והמשפטיות. אך לפי מכתבים ומסמכים אחדים מתקבל הרושם שהשניים היו מנהיגים רבי-השפעה בקהילתם ואולי אף בפסטאט כולה ובערים סמוכות אליה.

הכפיפות של אלחנן ואביו שמריה לישיבה בכבל והדאגה לאינטרסים שלה, היא כמעט מובנת מאליה ובאה לידי ביטוי ברור במכתבים ובמסמכים. הבעיה המעניינת היא יחסיהם של השניים, בתורת מנהיגי קהל הבבליים, עם הישיבה בארץ-ישראל. מערכת היחסים של השניים עם ישיבת ארץ-ישראל נראית מסובכת ומורכבת, לאור המסמכים המעטים שנמצאו, המגלים טפח ומכסים טפחיים. נראה שבימי אביו, שמריה, זכו השניים להערכה ולהכרה מצד ישיבת ארץ-ישראל, אשר גם הכתירה אותם כתארים. כשטר בית-דין שיצא מבית-דינו של שמריה באו על החתום: 'שמריה אב בית דין שלכל ישראל בירכי אלחנן הראש. אלחנן השנשין המעותד לשלישי בירכי'.⁵

והנה, ידוע לנו היטב ממסמכים רבים שנמצאו בגניזה מבנה הנהגת הישיבה בארץ-ישראל. כראש הישיבה עמד הגאון, הוא ראש הישיבה, הוא הראש, שני לו היה אב בית-דין ומלבדם היו עוד חמישה חברים נוספים בחבורה זאת שנקראה 'חבורת הקודש' וכללה שבעה אנשים, והם נודעו בכינויים 'השלישי', 'הרביעי' וכך הלאה עד 'השביעי'. נוסף לכך נהגה הישיבה להעניק תואר 'חבר'

3 TS 16.134; ש' אברמסון, במרכזים ובתפוצות, ירושלים 1965, עמ' 116.

4 ר' אברהם אבן דאוד, ספר הקבלה, מהדורת נויבאוואר, סדר החכמים וקורות הימים, א, אוכספורד תרנ"ג, עמ' 67-68; מהדורת כהן, פילדלפיה תשכ"ז, עמ' 46-47.

5 TS Loan 18; ש' אסף, תשובות הגאונים, ירושלים תש"ב, עמ' 511.

לאישי הקהילות, שהשיבה הכירה בסגולותיהם וביכולתם בתורת תלמידי-חכמים ומנהיגים קהילתיים. החבר היה משמש בדרך-כלל דיין בקהילתו. מלבד זאת נהגה השיבה להעניק תוארי-כבוד שונים למנהיגי הקהילות המקומיות. באותה דרך בדיוק נהגו גם ישיבות ככל, והתואר המקביל לתואר 'חבר' הארץ-ישראלי, היה אצלן 'אלוף' או 'ראש כלה'.

מהתארים שהוענקו לשמריה ולאחנן, ומעוד כמה רמזים במכתבים אחרים, אנחנו יכולים להבין ששיבת ארץ-ישראל הכירה בשניים ובמנהיגותם, ואף נתנה לכך גושפנקה רשמית על-ידי תארים, וזאת למרות שהשניים היו מנהיגיה של קהילת הבכליים בפסטאט והיו כפופים באופן רשמי למרות ישיבת ככל.

בראשית כהונתו של אלחנן עדיין היו יחסים טובים בינו לבין קהל ירושלים. כמו שמשמע ממכתב ששלח אליהם אחר-כך, כנראה, נתגלע ריב בין הצדדים.

מכתב חשוב העוסק בפרשת יחסיו של אלחנן עם ישיבת ארץ-ישראל הוא מכתבו של יחזקיהו ראש הגולה בן דוד שנשלח מבבל אל יהודה אלוף בר אברהם, כנראה בפסטאט. במכתב נאמר בין היתר: 'ותמה אני ממר אלחנן ראש הסדרן כי בא ממנו כתב אל שער הישיבה הגיד בו כי שלח מכתב אל מרנו גאון צבי יחי לעד' הזהירו לכל יחדש דבר עד אשר יקבנו בשם אבות. הלא ידע אם לא שמע כי לא יוכל להתערב בדבור וסברה זולתי קדושי ארץ ואדירי כל הקהילת[נ]?'⁶

אפשר מאוד שאלחנן, שהיה 'ששי' בחבורה ומעודד ל'שלישי', כבר זכה במינוי של 'שלישי' אם כי לנו אין ידיעות על כך ועכשיו ביקש להתמנות אב בית-דין בישיבת ארץ-ישראל. בקשתו זאת נדחתה, כנראה, בגלל סכסוך או מחלוקת שנתגלעה בין שני הצדדים. מה היתה סיבת הריב ועל איזה רקע פרץ קשה לדעת, אפשר רק לשער על-סמך הידיעות הקטועות. אפשר ששמריה אביו של אלחנן עשה ניסיון, שהיה ראשון ויחיד בתקופתו, ליצור בפסטאט מרכז תורה והנהגה נוסף על אלה שבארץ-ישראל ובככל. למסקנה זאת אפשר להגיע על סמך ידיעות קטועות ופירוורי רמזים שאספנו ממכתבים שונים. אם אכן עשה שמריה ניסיון כזה, הרי שאנחנו עדים לראשית התהליך של ירידת המרכזים הגדולים וצמיחת מרכזים מקומיים חזקים, תהליך שהיה ניכר ביותר במאה ה"ב ואחריה. אם ניסה שמריה לבסס סביבו מרכז כזה, אין ספק בדבר שבנו אלחנן המשיך בדרכו, כמו שהוא עצמו כותב במכתב לקהל ירושלים משנת 1014 לערך, כמה שנים לאחר מות אביו: 'אמרתי אלך אל מצרים ולא התמהמהתי... ובית מדרשו לכוונן והתאים לבונן...'⁷

אם אכן ביקש אלחנן להתמנות אב בית-דין בישיבת ארץ-ישראל ויחד עם זאת היו לו יומרות להקים מרכז חדש בפסטאט, ראתה זאת בוודאי ישיבת ארץ-ישראל בחומרה רבה, ואולי משום כך סירב יאשיהו גאון להעניק לו את התואר המבוקש והיחסים הצטננו, אָו אולי אפילו נותקו.

החיכוכים בין הקהילות בפסטאט

יתכן שההרעה ביחסים קשורה לבעיות פנימיות בתוך פסטאט, חיכוכים בין קהילת הבכליים שאלחנן עמד בראשה לבין קהילת הירושלמיים שבראשה עמד אפרים בן שמריה.

6 הכוונה כנראה ליאשיהו גאון שלט עד 1025.

7 P. Heid H. 10; התפרסם על-ידי: A.S. Kamenetzky, 'Deux lettres de L'epoque du dernier exilaraque', *Revue des Etudes Juives*, 55 (1908), pp. 48-53. אח כותב המכתב זיהה פרופ' מ' גיל.

8 J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the*; התפרסם על-ידי: Bodl. MS Heb. A 3, f. 21 *Fatimid Caliphs*, II, New York 1970, pp. 38-39. (להלן: מאן, יהודים).

הקשרים בין קהילת הבבליים בפסטאט לבין הישיבה בארץ-ישראל

אפרים בן שמריה, יליד עזה שבארץ-ישראל, כיהן במשרתו משנת 1020 בקרוב ועד שנת 1055. אפרים היה אדם עשיר ולא נזקק להכנסות מהקהל, עיקר הכנסתו באה לו ממסחר בכשמים. היה סמוך ישיבת ארץ-ישראל ודיין ראשי בפסטאט בעל התואר 'חבר' הארץ-ישראלי. נתמנה על-ידי ארבעה גאונים בזה אחר זה, ועיקר קשריו היו עם הגאון האחרון שבארבעה, שלמה בן יהודה, שהוא הדמות המרכזית של התקופה בארץ-ישראל ותקופת גאונותו הממושכת 1025-1051, וכפי שניכר גם ממכתביו המרוכים. אחד ממכתביו הרבים של שלמה בן יהודה אל אפרים בן שמריה מזכיר מחלוקת עזה שפרצה בין הקהילות בפסטאט ועיקרה מכיון נגד אפרים בן שמריה. כן מספרות השמועות במצרים ששלמה בן יהודה שלח מכתב ובו גינה את הראשים הקודמים 'וגם גינה את ר' אלחנן באמרו התבונן מעשה זה ומעשה העובר'. ואכן, מודה שלמה בן יהודה בהמשך מכתבו כי היו אלו דבריו, אך הם תאמו את העובדות.⁹

קשה לדעת אם המתח בין אלחנן ובין ישיבת ארץ-ישראל נמשך עד סוף ימיו, או שמא חל שיפור ביחסים. מכתב מעניין ביותר, אך קטוע וסתום, בכתב-ידו של אלחנן מספר על פלוני, חוסן בן סעדאן בן אצבג, שחלם בלילה חלום, בו הופיע לפניו 'אמיר המאמינים עליו השלום'. הח'ליפה המת סיפר שאבן עמראן, הוא משה, חזר מארץ-ישראל (אלשאם) והביא עמו פסיקה משם. בפסיקה נאמר שאין לאיש מבין האנשים רשות לשכת במשפט אלא ליחיי בן שמריה. כאמור, המכתב סתום מאד (יחיי — אפשר שמו הערבי של אלחנן) והידיעות קטועות מאוד.¹⁰ תמונה יותר ברורה על היחסים בין קהילת הבבליים ובין ארץ-ישראל מתקבלת, כשאנחנו באים לבדוק את ענייני המנהיג הבבלי שעלה אחרי אלחנן בן שמריה, והוא סהלאן בן אברהם.¹¹

סהלאן בן אברהם

על-פי רשימת היוחסין של סהלאן בן אברהם, ניתן להניח שמוצא המשפחה הוא צפון-פרס, ואולי זוהי הסיבה ליחסיהם ההדוקים עם המרכזים בבבל. אביו, אברהם, וסהלאן הבן נשאו שניהם תארים גם של ישיבות בבל וגם של ישיבת ארץ-ישראל. על-פי מספר תואריהם והמכתבים שנכתבו אליהם ושכתבו הם, ניתן להניח שהשניים היו בעלי מעמד מכובד מאוד בקהילת הבבליים בפסטאט שבראשה עמדו, שהיו להם קשרים הדוקים עם ישיבות בבל ושגם האב וגם הבן נתמנו להיות מייצגיהן במצרים ובמגרב. מעניינת ביותר היא מערכת-יחסיהם של השניים עם ישיבת ארץ-ישראל. נמצא ששלמה בן יהודה קיים התכתבות מסודרת עם אברהם, אביו של סהלאן, ואחר-כך עם סהלאן. אפשר מאוד שהתארים הארץ-ישראליים, 'מומחה' ו'חבר', ניתנו לשניים עוד לפני שקיבלו את התארים מבבל. סידרת מכתבים של שלמה בן יהודה אל אפרים בן שמריה עוסקת בפרשה של חבר מסוים שהעדיף לקבל את התואר 'אלוף' מישיבת בבל. שלמה בן יהודה רואה בכך משום בגידה: 'אדות המואס בשם חבר והבוחר בשם אלוף כני לא כשורה] נהיה הדבר הזה וגלוי לאל כי יקר עלי

9 A. Marmorstein, 'Les Gueonim en Palestine', *Revue des Etudes Juives*, 68 (1914), pp. 44-45; תהפרסם על-ידי: TS 13 J 9, f. 2

10 TS 8 J 7, f. 13. המכתב נמצא על-ידי פרופ' גויטיין ונמסר לידי באמצעות פרופ' גיל. על כך נתונה תודתי לשניהם. המאמרים המלאים והמקפים ביותר על אלחנן ואביו שמריה הם מאמריו של ש"ד גויטיין: 'שמריה ברבי אלחנן — מחדש התורה במצרים', תרביץ, לב (תשכ"ג), עמ' 266-272; 'פעולתו הציבורית של רבנו אלחנן בן שמריה', ספר היובל לפינקל, ניו יורק 1974, עמ' 117-137. מעט חומר עליהם נמצא גם אצל מאן, יהודים, על-פי המפתח.

11 מאמר מקיף שלי על סהלאן בן אברהם עומד להתפרסם ב'תרביץ'.

עד מאד ושני מכתבים לפני זה קרעתי כי בעת כתבי יעלו דברים חדים על לבבי...¹² חבר זה היה, כנראה, סהלאן. מרירות רבה עולה ממכתביו של שלמה בן יהודה בעניין זה והוא מתקיף את האי גאון, ראש ישיבת פומבדיתא, המנסה להרחיב את תחומי השפעתו והכנסותיו בכל מיני אמצעים: 'כי על הדבר הזה יתמידו אגרותם וכל זאת יבקשו להרחיב גבולותם ולו יכלו לפרוש על כל היושב רשתותם, כל זאת להרחיב הגאותם...'¹³

מכל זאת אנחנו למדים שחשוב ביותר היה לישיבת ארץ-ישראל לשמור על קשרים הדוקים ועל נאמנותם של מנהיגי הקהילה הבבלית.

מערכת היחסים של סהלאן בן אברהם עם שלמה בן יהודה היא מורכבת יותר מאשר זו של אביו עם הגאון. כך נמצאו מכתבים רבים של הגאון אל סהלאן, כתובים בנימה ידידותית ומרעיפים שבחים על ראש המקבל. אמנם סגנון ידידותי במכתבים אינו הוכחה ניצחת ליחסי ידידות. בתקופה הזאת הקפידו תמיד במכתבים על סגנון ידידותי ואדיב, אפילו נמלך, ואת דברי הביקורת וההשמצות היו כותבים אל צד שלישי. כמרכן עלינו לזכור ששלמה בן יהודה נזקק לעזרת סהלאן שייצג גוף עשיר ומבוסס — קהילת הבבליים בפסטאט. רוב מכתביו אליו עוסקים בתיאור הקשיים הכספיים של ישיבת ירושלים ובבקשות עזרה כספית ואחרת.

אחד המכתבים מספר על מצבה הגרוע של קהילת ירושלים: הקהילה קטנה ומוטל עליה עול מיסים כבד, שאין היא יכולה לעמוד בו. בגלל המצב הבטחוני הגרוע, הרעב והדבר שפקדו את ארץ-ישראל, פסקה העלייה-לרגל מן התפוצות, וגם התרומות שהיו מגיעות עם העולים חדלו מלהגיע. סהלאן התבקש לגייס כספים במצרים ולקבל את פני יוסף החזן שנשלח מירושלים לפסטאט לצורך מטרה זאת.¹⁴

במכתב אחר סיפר שלמה בן יהודה לסהלאן בן אברהם, שכמה מחברי קהילת ירושלים יושבים במאסר בדמשק ומתענים שם. נמסר להם מפי 'עדי בן מנשה הנודע בשם אלקזאד' (הוא מנשה בן אברהם שהיה נציגו היהודי של הוויזר הנוצרי של הח'ליפה הפאטימי אלעזיז בסוריה ובארץ-ישראל וישב בדמשק), שישוחררו בתנאי שיישבעו בשם הח'ליפה כי לא ישאו עוד בתואר 'חברים' וכי לא ישובו לעסוק בכל משרה ציבורית. שלמה בן יהודה נקרא לכוא לדמשק, אך בשל זקנתו וחולשתו אין הוא יכול לעשות זאת. הקהילה הרבנית בירושלים נדרשת לעמוד בתנאים קשים: הפסקת הכרזת החרם השנתית על הקראים, הקצאת חנות לקראים בתוך השוק, שבה יוכלו לשחוט על-פי דיניהם, היתר לקראים לפתוח את חנויותיהם בימי המועד של הרבניים ודרישה שהאסירים היושבים בדמשק לא יוכלו לשוב עוד לירושלים. שלמה בן יהודה פנה אל סהלאן בבקשה להתערב אצל השלטונות ולהשיג תמיכה למען הקהילה הרבנית בירושלים. הוא גם הזכיר שורה של אישים אחרים בפסטאט, שלהם כתב באותו עניין.¹⁵

וכך עוד שורה ארוכה של מכתבים לאברהם ולסהלאן ולצד שלישי, שמהם אפשר להבין שכן האב ובנו לבין שלמה בן יהודה היו יחסים הדדיים והדוקים. נמצא פתק בכתב-יד של סהלאן המבקש מאהרן החזן לדאוג לשליח שהגיע מארץ-ישראל ולעזור לו לחגוג את השבת.¹⁶ מן הצד האחר נמצא

12 TS 20.181; מאן, יהודים, ב, עמ' 127-128.

13 TS 13 J 14, f. 8; מאן, יהודים, ב, עמ' 125.

14 TS 13 J 24, f. 1; מאן, יהודים, ב, עמ' 187.

15 A. Marmorstein, 'Solomon Ben Judah and Some of his contemporaries', *Jewish Quarterly Review*, 8 (1914), pp. 21-23

16 TS AS 150.8

הקשרים בין קהילת הבבליים בפסטאט לבין הישיבה בארץ-ישראל

שהיו בוודאי כמה חיכוכים חריפים בין סהלאן בן אברהם ובין שלמה בן יהודה. כבר הזכרנו את פרשת החבר שהפך להיות אלוף. מכתב אחר ששלח שלמה בן יהודה אל אפרים בן שמריה עוסק באיש קהילת הבבליים המבקש לדחוק את רגלי אפרים בן שמריה, מנהיג הירושלמיים, ממינויו בתורת אחראי על השוק וענייני השחיטה, מינוי שהעניק לו שלמה בן יהודה. שוק הבשר והשחיטה היה אחד הנושאים הרגישים ביותר, מכיוון שההכנסות משם היו רבות. חצי מההכנסות היו קודש לישיבת ארץ-ישראל, והגאון היה ממנה את האחראי על השוק, שגם היה אמור להתפרנס ממשרה זאת. כנראה שהדוחק היה סהלאן בן אברהם.¹⁷ פרשה נוספת, הנובעת מטיב היחסים שבין שתי הקהילות בפסטאט, היא בעיית הסמכות המשפטית העליונה בפסטאט. נראה שמעיקרו היתה רשות משפטית אחת ויחידה, בית-הדין של הירושלמיים בראשותו של הדיין המקומי, החבר, סמוך ישיבת ירושלים. כמה מכתבים מעידים שאפשר שסהלאן, מנהיג קהילת הבבליים, ניסה לייסד רשות משפטית נפרדת, ועל כך נסערו הרוחות בפסטאט, ובעיקר רוחות אנשי הקהילה הירושלמית ומנהיגים אפרים בן שמריה. שלמה בן יהודה, בתורת סמכות עליונה בנושא זה, התערב וניסה להרגיע את הרוחות. אין ספק ששלמה בן יהודה לא היה מרוצה ממהלך העניינים, אך חשוב היה לו יותר שלום-בית בפסטאט, משום שנוזק לעזרת האישים החזקים שבה לטיפול בעניינים החשובים של ישיבתו, וכך אנחנו מוצאים שהוא מוותר ככמה עניינים של יוקרה וכבוד ושם הישיבה, כדי לשמור על חזית מאוחדת בפסטאט.¹⁸

המחלוקת בין שלמה בן יהודה ונתן בן אברהם

אחת הפרשות הקשות שעברו על שלמה בן יהודה היא פרשת נסיונו של נתן בן אברהם לדחוק אותו מן הגאונות. נתן היה צאצא למשפחת גאונים ארץ-ישראלית ותיקה, שניצל את היות שלמה בן יהודה זר במוצאו (שלמה בן יהודה אלפאסי) וניסה להשתלט על הגאונות. ארץ-ישראל והעם היהודי כולו נסערו במשך שנתיים מן הקרע, כשנתן בן אברהם הכריז על עצמו גאון והיו למעשה שני גאונים, ומלחמת איתנים נטושה ביניהם.¹⁹ יש לנו מקום רב להניח שסהלאן בן אברהם היה מעורב באופן מעשי במחלוקת ותמך בנתן בן אברהם נגד שלמה בן יהודה. מצאנו שסהלאן העתיק בכתב-ידו, ואולי גם הפיץ, את סיפור חייו של בוסתנאי, ראש הגולה בן המאה השביעית, שכתב נתן בן אברהם, כנראה במטרה להשמיץ את דניאל בן עזריה, נצר למשפחת ראש הגולה בוסתנאי, שישב אותה שעה במצרים, ועשה יד אחת עם שלמה בן יהודה. ממכתבים שכתבו תומכי שלמה בן יהודה אל הנגיד שבקירואן, יעקב בן עמרם, אפשר למצוא שהיו לנתן בן אברהם קרובי משפחה בעלי השפעה בקהילה הבבליית בפסטאט, ואפשר מאוד שהיה לו אפילו קשר משפחתי רחוק עם סהלאן בן אברהם.²⁰

17 S. Schechter, *Saadyana*, Cambridge 1903, pp. 111-113; TS 20.102

18 Bodl. MS Heb. d79, f. 34; ש"ד גויטיין, 'ההתמודדות בין בית הכנסת לבין הקהילה', ספר שירמן, ירושלים תש"ל, עמ' 71-72.

19 על מחלוקת זאת ראה: J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, I, Cincinnati Ohio 1931, pp. 323-345; S.M. Stern, 'A Petition to the Fatimid Caliph Al-Mustansir Concerning a Conflict within the Jewish Community', *Revue des Etudes Juives*, 128 (1969), pp. 203-222; M.R. Cohen, 'New Lights on the Conflict over the Palestinian Gaonate 1038-1042, and on Daniel b.

Azarya', *Association for Jewish Studies*, 1 (1976), pp. 1-35

20 TS 18 J 4, f. 16; ENA 3765, f. 10; TS 18 J 4, f. 16; שם, עמ' 29-30.

ראינו כבר שהיו לשהלאן סיבות מספיקות לוויכוח עם שלמה בן יהודה, וכנראה משום כך הטיל את משקלו לטובת נתן בן אברהם. אבל יתכן שביטא במעשיו אלו דווקא התנגדות לדניאל בן עזריה, ששהה אותו זמן במצרים וכנראה ניסה להתבסס בה בתורת מנהיג, ובדרך זו איים על מעמדו של שהלאן בן אברהם. קשה לדעת אם זוהי הסיבה שבגללה היפנה שהלאן את עוקצו נגד דניאל בן עזריה, מה גם שמצוי בידנו מכתב בו מברך דניאל בן עזריה את שהלאן לרגל נישואיו. מכתב זה נכתב לפני המחלוקת בין שלמה בן יהודה ובין נתן בן אברהם, ואפשר ללמוד ממנו על יחסים ידידותיים בין השניים.²¹ אפשר ששהלאן הסתייג מבעלי בריתו של שלמה בן יהודה, האחים הכהנים יוסף ואליהו בני שלמה הכהן גאון בן יוסף, שהיו הרוח החיה במחלוקת שלמה בן יהודה נגד נתן בן אברהם.

שלוש המשפחות הגדולות ודמות ההנהגה במאות הי-י"א

יתכן מאוד שלפנינו המשכן של בריתות ומחלוקות ישנות, שמדי פעם צצו מחדש והקיפו כמה משפחות נכבדות בארץ-ישראל ובבבל. ברבע הראשון של המאה העשירית כמאה ועשרים שנה לפני מחלוקת שלמה בן יהודה ונתן בן אברהם, פרצה מחלוקת בין דוד בן זכאי, ראש הגולה, צאצא לבית בוסתנאי, ובעל-בריתו כהן צדק, ראש ישיבת פומבדיתא, לבין רב משר מפורמבדיתא שנתמך על-ידי מאיר גאון מארץ-ישראל.²² נתן בן אברהם הוא כנראה צאצא למשפחת גאונים ארץ-ישראלית, אולי משפחתו של מאיר גאון, והוא שכתב את סיפור ההשמצה נגד דניאל בן עזריה, צאצא של דוד בן זכאי. הקשרים נמשכו גם בדור הבא, כשיאשיהו הכהן בן עזריה, נצר למשפחת כהן צדק מפורמבדיתא, תמך בפסטאט בדור בן דניאל. הברית בין שניהם פנתה במקרה זה נגד משפחת הכהנים הארץ-ישראלית, שלבניה היו קשרי נישואין, הן עם שלמה בן יהודה והן עם משפחת הנגידיים בפסטאט, יהודה ומבורך בני סעדיה.²³ משפחת הכהנים מארץ-ישראל, שאחדים מבניה היו גאונים בירושלים עברו מצד לצד בהתאם לשיקולים שונים: בסכסוך בין שלמה בן יהודה ונתן בן אברהם היו לצד שלמה בן יהודה, בוודאי משיקולים משפחתיים, וכפועל יוצא אפשר שתמכו גם בדניאל בן עזריה בתקופת שהותו במצרים. לאחר מות שלמה בן יהודה נאבקו נגד דניאל בן עזריה שדחק אותם משרתם, עד שהושגה פשרה ביניהם, ובשלב מאוחר נאבקו נגד בנו. יש לנו עניין עם שלוש משפחות גדולות: משפחת ראשי הגולה בבבל, משפחת מאיר הארץ-ישראלית ומשפחת הכהנים הארץ-ישראלית, כשעל-ידם ממלאת תפקיד נוסף משפחת הכהנים הבבלית. אלו הן המשפחות שעיצבו את דמות ההנהגה של העולם היהודי במאות הי-י"א ואם נבדוק היטב נוכל להגיע למסקנה, שאולי יש כאן מאבק בין משפחות בכליות לבין משפחות ארץ-ישראליות על ההגמוניה בעולם היהודי. שהלאן בן אברהם משתלב במאבק הגדול הזה באחד משלכיו.

21 TS 13 J 25, f. 3; ש"ד גויטיין, 'דניאל בן עזריה נשיא וגאון', שלם; מחקרים בתולדות ארץ-ישראל ויישובה, ב (תשל"ו), עמ' 45-49.

22 על מחלוקת זאת ראה, בעיקר: י' מאן, 'עניינים שונים לחקר תקופת הגאונים', תרביץ, ה (תרצ"ד), עמ' 148-162.

23 על כך ראה, בעיקר: מ' גיל, 'מגילת אכיתר' – מקור לתולדות מאבקי של ישיבת ירושלים במחצית השנייה של המאה הי"א (קריאה חדשה של המגילה)', פרקים בתולדות ירושלים בימי הביניים, ירושלים תשל"ט, עמ' 39-106.